

**NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427**

**10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL**

NAMANGAN VILOYATI SHEVA AREALIDAGI TARIXIY ETNOLISONIY JARAYONLAR

Usmonov Musurmon Mamirali o' g' li,
Namangan davlat universiteti v.b dotsenti,
filologiya fanlari bo' yicha falsafa doktori (PhD)
usmonovmusulmon89@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot Namangan viloyati sheva arealining shakllanish tarixi, uning etnogenetik, etnolisoniy va areal-lingvistik xususiyatlarini zamonaviy lisoniy yondashuvlar asosida har tomonlama ochib berishga bag' ishlangan. Unda Namangan vohasi dialektlari o'zbek tilining qarluq va qipchoq lahjalari tutashgan o'ziga xos o'zish zonasi ekanligi, bu jarayon qadimgi turkiy qabilalar migratsiyasi hamda mahalliy substrat qatlamlari bilan chambarchas bog'liqligi ilmiy dalillar asosida yoritilgan. Ishda mazkur shevalarning fonetik, leksik-semantik va morfologik tizimidagi tafovutlar, lahjalararo interferensiya hodisalari hamda ularning tarqalish izoglossalari tahlil qilingan. Shuningdek, viloyat hududining ko'p asrlik tarixiy-etnik jarayonlari, tojik, qirg'iz, qozoq va boshqa qardosh hamda noqardosh xalqlar bilan kechgan zich etnomuloqotlar natijasida yuzaga kelgan polietnik va polilingvistik makonning lisoniy manzarasi keng ochib berilgan. Namangan toponimiyasining kelib chiqishi, uning etnotoponimik qatlamlari, ma'muriy-hududiy bo'linish tarixidagi o'zgarishlar, qadimgi tarixiy yodgorliklar atrofidagi hududlarda yashovchi urug'-qabilalarning tarqalish areallari chuqur o'rganilgan. Matnda tillararo munosabatlarning faol ko'rinishlari bo'lgan bilingvizm, lisoniy integratsiya va konvergensiya jarayonlarining dialektal nutqqa ta'siri, shuningdek, hududiy so'zlashuv nutqi va folklor leksikasining lingvistik tabiatiga doir muhim nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: areal, qarluq va qipchoq lahjalari, o'zish zonasi, areal lingvistika, etnogenetik va etnolisoniy jarayonlar, lisoniy tafovutlar, izoglossalar, etnotoponimika, bilingvizm, lisoniy integratsiya, konvergensiya, dialektal korpus.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АРЕАЛЕ ГОВОРОВ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: Данное исследование посвящено всестороннему освещению истории формирования, этногенетических, этнолингвистических и ареально-лингвистических особенностей ареала говоров Наманганской области на основе современных лингвистических подходов. В работе на основе научных данных обосновано, что диалекты Наманганского оазиса представляют собой своеобразную переходную зону пересечения карлукского и кыпчакского диалектов узбекского языка, и этот процесс тесно связан с миграциями древних тюркских племен и местными субстратными пластами. В исследовании проанализированы фонетические, лексико-семантические и морфологические различия в данных говорах, явления междиалектной интерференции, а также изоглоссы их распространения. Кроме того, широко раскрыта лингвистическая картина полиэтнического и полилингвального пространства, сформировавшегося в результате многовековых историко-этнических процессов и тесного этнокультурного общения населения региона с таджикским, киргизским, казахским и другими родственными и неродственными народами. Глубоко изучены происхождение наманганской топонимики, ее этнотопонимические пласты, изменения в истории административно-территориального деления, а также ареалы расселения племен, проживающих вокруг древних исторических памятников. На основе влияния билингвизма, языковой интеграции и конвергенции – активных форм меъязыковых отношений – на диалектную речь сделаны важные теоретические выводы о лингвистической природе региональной разговорной речи и фольклорной лексики.

Ключевые слова: ареал, карлукский и кыпчакский диалекты, переходная зона, ареальная лингвистика, этногенетические и этнолингвистические процессы, лингвистические различия, изоглоссы, этнотопонимика, билингвизм, языковая интеграция, конвергенция, диалектный корпус.

HISTORICAL ETHNOLINGUISTIC PROCESSES IN THE DIALECT AREA OF THE NAMANGAN REGION

Abstract: This study is dedicated to comprehensively exploring the formation history, ethno-genetic, ethno-linguistic, and areal-linguistic features of the Namangan dialect area based on modern linguistic approaches. It scientifically proves that the dialects of the Namangan oasis represent a unique transition zone where the Karluk and Kipchak dialects of the Uzbek language intersect, a process closely linked to ancient Turkic tribal migrations and local substrate layers. The research analyzes phonetic, lexico-semantic, and morphological variations within these dialects, inter-dialectal interference phenomena, and their distribution isoglosses. Furthermore,

it broadly reveals the linguistic landscape of a multi-ethnic and multilingual space formed through centuries-long historical-ethnic processes and close ethnocommunication between the region's population and Tajik, Kyrgyz, Kazakh, and other related and unrelated peoples. The study thoroughly examines the origin of Namangan toponymy, its ethnotoponymic layers, changes in administrative-territorial divisions, and the distribution areas of tribes inhabiting locations around ancient historical monuments. Based on the impact of bilingualism, linguistic integration, and convergence – active forms of intercultural and interlingual relations – on dialectal speech, important theoretical conclusions are drawn regarding the linguistic nature of regional colloquial speech and folklore vocabulary.

Keywords: areal, Karluk and Kipchak dialects, transition zone, areal linguistics, ethnogenetic and ethnolinguistic processes, linguistic variations, isoglosses, ethnotoponymy, bilingualism, linguistic integration, convergence, dialectal corpus.

Kirish

Qadimdan o' troqlashgan turkiy urug' areallariga tarixning turli davrlaridagi migratsiya jarayonlari sababli, bir qancha mahalliy ko' chmanchi urug' -qabilalarning kirib kelishi natijasi ta'sirida o'zbek shevalarining soni ortib, turli shevalilik, ko' pshevalilik holati vujudga kelgan. Bu murakkab tarixiy-etnik va lisoniy jarayonlar, o'z navbatida, hududiy dialektlarning o'zaro yaqinlashuvi, qorishuvi hamda yangi lisoniy xususiyatlarning yuzaga kelishiga mustahkam zamin hozirlagan. Natijada o'zbek xalq tili va uning lahjalar tizimi asrlar davomida shakllanib, turkiy tillar oilasida o'ziga xos murakkab, ko'p qatlamli va nihoyatda boy dialektal makonni hosil qilgan bo'lib, bu holat har bir hududiy shevaning fonetik, leksik va grammatik tizimida o'zining yaqqol ifodasini topgan. Shu o'rinda o'zbek shevashunos Xudoyberdi Donyorovning quyidagi fikrlari keltirish o'rinlidir: "...o'zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtayi nazardan o'zbek millatining tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan"[8,8-9].

Bilamizki, tojik, o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq kabi xalqlar bir hududda ko'p asrlar mobaynida aralash istiqomat qilgan. Tabiiyki, har qanday etnik va etnomadaniy aloqalar hudud – areal tili bo'lgan shevalarda aks etadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o'zgarishlar etnolingvistik jarayonlar sifatida talqin qilinadi. Zero, etnolingvistik jarayonlar tillararo munosabatlar, aloqalar va turli mustaqil tillarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishi kabi jihatlarni ham qamrab oladi.

Bu kabi tarixiy-etnik yaqinlik va ko'p asrlik qo'shnichilik munosabatlari nafaqat umumxalq tilining, balki hududiy sheva va lahjalarning ham shakllanishi, rivojlanishi hamda boyishida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilgan. Natijada bir hududda yashovchi turli xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniy mushtarakligi ularning nutqida, fonetik tizimida, leksik qatlamida hamda grammatik qurilishida o'zaro ta'sirlarni yuzaga keltirib, boy lingvistik areal maydonini hosil qilgan.

Darhaqiqat, zamonlar o'zgarishi natijasida taraqqiyot mahsuli va hosilasi sifatida ma'lum bir tilda so'zlashuvchi etnik guruhlar yashash joylarini o'zgartirishi, yangi joyda o'troqlashishi va, shu bilan birga, o'z tillari bilan mahalliy tilga ta'sir etishi – ijtimoiylashuvi tabiiydir. Demak, muayyan dialekt turli hududga tarqalishi, shu hududlarda mahalliy dialektlarni siqib chiqarishi yoki ular bilan qorishib ayrim elementlarini saqlab qolishi mumkin[18,24]. Bu jarayonlarni o'rganish dialektologlar zimmasiga yuklanadi. Shevalar, ularning tarqalish ko'lamlari – hudud va amal qiluvchi areallarini aniqlash geografik bilimlarsiz, dialektologik ekspeditsiya hamda kuzatish, o'rganish va tadqiqotlarsiz amalga oshirilishi mushkul. Shu sababdan ham O'zbekistondagi bir qancha shevalar haqida to'liq va aniq ma'lumotlarga ega emasmiz. Namangan shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining amaliy natijasidir[11,25].

Mazkur muammoni bartaraf etish, xususan, turli hududlardagi lisoniy xususiyatlarni har tomonlama chuqur ochib berish uchun daliliy bazani kengaytirish talab etiladi. Hududiy dialektlarning fonetik, leksik va grammatik qatlamlarini maxsus dala ekspeditsiyalari davomida yozib olish, ularning tarqalish chegaralarini aniq xaritalashtirish hamda zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qilish ilm-fan oldidagi dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Maqolada N.A.Baskakovning "Тюркские языковые ареалы и пограничные зоны", E.V.Sevortyaning "Южнотюркские в языке ассимиляция и диссимилиация" hamda "Сравнительные исследования грамматики тюркских языков", N.I.Tolstoyning "Ареальные исследования в языкознании", N.Z.Gadjievaning "Проблемы тюркской ареальной лингвистики", S.Otamirzayevaning "O'zbek tili Namangan shevasining fonetik tarkibi", A.Aliyevning "O'zbek tilining Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa", A.B.Jo'rayevning "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari", I.Darveshovning "Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari", X.X.Mamatismoilovanning "Namangan qipchoq shevalari

maishiy leksikasining areal-qiyosiy tadqiqi”, Sh.Sh. Shoabdurahmonovning “O‘zbek tilining dialektologik atlas” kabi asarlari har tomonlama tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolaga yevropa, rus va o‘zbek dialektologik adabiyotlari asos qilib olindi. Namangan viloyati shevalarining shakllanishi, ularning hududiy-etnik qatlamlari, areal xususiyatlari hamda lahjalararo munosabatlarni har tomonlama yoritish maqsadida kompleks yondashuv va qiyosiy-tahliliy usullardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida o‘zbek shevashunosligida e’tirof etilgan ilmiy tamoyillar, xususan, V.V. Reshetov va Sh.Sh. Shoabdurahmonovning o‘zbek tili shevalari tasnifi prinsipi, shuningdek, mahalliy olimlar S. Otamirzayeva, A. Aliyev, I. Darvishovlarning ilmiy xulosalari hamda qarashlari asos qilib olindi. Hududdagi lahja va shevalarning o‘ziga xos xususiyatlarini yig‘ishda ekspeditsiya materiallari hamda mavjud ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Natijalar va tahlil

Namangan viloyati o‘zining tarixiy-geografik joylashuvi hamda etnogenetik jarayonlari tufayli O‘zbekistonning eng o‘ziga xos va boy dialektologik hududlaridan biri hisoblanadi. Viloyat hududi asosan o‘zbek xalqining eng yirik ikki qadimiy etnik qatlami – qarluq va qipchoq lahjalariga mansub.

Jumladan, viloyatning ayrim tumanlarida qarluq lahjasi, boshqa qismlarida qipchoq lahjasiga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar chuqur o‘rinlashgan. Bu ikki buyuk lahjaning o‘zaro ta’siri va qorishuvi (interdialektal jarayonlar) natijasida o‘ziga xos hududiy dialektal areal shakllangan.

Shu bilan birga, mazkur hududda faqat o‘zbeklar emas, balki qardosh va boshqa elat vakillari ham azaldan yonma-yon yashab kelmoqda. Xususan, bu yerda tojik, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq, rus va tatar kabi turli millat vakillari ham tinch-totuv istiqomat qilib, o‘zlarining milliy madaniyati, tili va urf-odatlarini saqlab kelayotgani Namangan viloyatining madaniy-etnik qiyofasini yanada boyitadi.

Tarixdan ayonki, o‘zbek, tojik, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq va turkman kabi Markaziy Osiyo xalqlarining ajdodlari asrlar davomida yagona geografik makonda yonma-yon va uzviy aloqada yashab kelgan. Har qanday etnik hamda etnomadaniy yaqinlashuv jarayoni, eng avvalo, muomaladagi tillarda o‘zining yaqqol aksini topadi. Shu bois muayyan etnos tilida yuz beradigan o‘zgarishlar va qatlamlanishlar chuqur etnolingvistik jarayonlar sifatida tahlil qilinadi. Zero, bu kabi jarayonlar shunchaki so‘z almashinuvi emas, balki tillararo genetik va areal munosabatlar, o‘zaro ta’sir va sintez kabi murakkab lingvistik mexanizmlarni ham to‘la qamrab oladi. Xususan, Namangan shevalarining shakllanishi va etnogenezidagi bunday o‘ziga xoslik turli qardosh va noqardosh tillar vakillarining azaliy iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va maishiy aloqalarining amaliy hamda tarixiy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tili lahjalar tizimi o‘zining hududiy rang-barangligi va boy lisoniy qatlami bilan ajralib turib, ular orasida Namangan shevasi o‘ziga xos xususiyatlari bilan alohida o‘rin egallaydi. Qolaversa, Namangan shevasining shakllanishi va bugungi ko‘rinishga kelishi uchun XVI – XVII asrlarda mazkur hududning boshqa joylardan ko‘chib kelgan aholi tomonidan jadal o‘zlashtirilishi hamda turli lisoniy muhitlarning o‘zaro ta’siri muhim ahamiyat kasb etgan[6,8].

O‘zbek tilshunosligida lahja va shevalarni tasniflash masalasiga ko‘plab atoqli olimlar o‘zlarining ilmiy yondashuvlari bilan salmoqli hissa qo‘shishgan. Jumladan, o‘zining maxsus tasnifini ishlab chiqqan taniqli olim V.V. Reshetov Namangan shevasining lingvistik tabiatini chuqur o‘rganib, uni qarluq-chigil-uyg‘ur dialektining Farg‘ona shevalar guruhiga kiritgan bo‘lsa, yana bir yirik dialektolog olim Sh.Sh. Shoabdurahmonov o‘z ilmiy kuzatishlariga tayanib, uni Farg‘ona tipi shevalari sirasiga kiritadi va ularning hududiy-lisoniy xususiyatlarini ochib beradi.

Namangan viloyati Farg‘ona vodiysining shimoli-sharqiy hududida joylashgan bo‘lib, uning tub aholisi tarixning turli davrlarida turli hududlardan ko‘chib kelgan, shakllanish tarixi muayyan xronologik bosqichlarga ega bo‘lgan hudud hisoblanadi. Mazkur hududning shevasi zamonaviy o‘zbek xalqining qadimgi ikki yirik etnik qatlami – qarluq va qipchoq lahjalarining o‘zaro qorishuvi va sintezi asosida yuzaga kelgan bo‘lib, o‘ta murakkab o‘tish xususiyatlarini namoyon qiladi.

Qolaversa, bu dialektal areal ko‘p asrlik tarixiy-etnik jarayonlar natijasida faqat o‘zbeklargagina emas, balki tojik, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq, rus va tatar kabi ko‘plab millat va elat vakillari birgalikda, yonma-yon hayot kechiradigan o‘ziga xos polietnik va polilingvistik makonni tashkil etadi. Bu kabi qo‘shni xalqlarning asrlar davomida bir hududda aralash istiqomat qilishi Namangan shevalarining fonetik tizimi, leksik qatlami hamda grammatik qurilishida o‘zaro tillararo ta’sir va konvergensiya jarayonlarini yuzaga keltirib, viloyatning umumiy areal xususiyatlarini yanada boyitgan va murakkablashtirgan.

Namangan viloyatining tarixiy maskanlari o‘zining ko‘hna o‘tmishi, migratsiya jarayonlari va boy arxeologik-etnografik yodgorliklari bilan Farg‘ona vodiysining eng muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Viloyat hududida qadimdan turli madaniyat o‘choqlari, hunarmandchilik markazlari va yirik o‘troq aholi maskanlari shakllangan bo‘lib, ular orasida miloddan avvalgi I mingyillikka borib taqaluvchi Chust tumanidagi Mingtepa shahri, Pop tumanidagi Munchoqtepa, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan To‘raqo‘rg‘on tumanidagi ulkan Axsikat shahri hamda

Kosonsoy daryosi bo'ylari qulay tabiiy-geografik sharoiti va Buyuk ipak yo'lining tarmoqlari ustida joylashganligi bilan ahamiyatlidir.

Shu boisdan ham viloyat tumanlari tarixini mazkur ko'ha yodgorliklardan ajratib o'rganib bo'lmaydi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, o'sha qadimgi davrlardagi til elementlari bu arealashgan hududda to'g'ridan-to'g'ri saqlanib qolmagan, chunki bu holat keyingi davrlarda hududga qipchoq urug'larining ko'chib kelib o'troqlashishi va tub etnolingvistik o'zgarishlarni yuzaga keltirishi samarasi hisoblanadi. Natijada, qadimiy o'troq massivlarning keyingi davrlarda ko'chib kelgan turli elatlar hamda qipchoq urug'lari bilan o'zaro qorishuvi Namangan viloyati shevalarining shakllanishida, lisoniy qatlamlarning boyishida hamda hududning o'ziga xos toponimikasi yuzaga kelishida hal qiluvchi rol o'ynagan.

Namangan shahri – Namangan viloyatida joylashgan shahar. Namangan shahrining aholi punkti sifatida vujudga kelishi asosan XVI – XVII asrlarga borib taqaladi[6,8]. Farg'ona vodiysining qadimiy poytaxti Axsikat (Axsikent) 1620-yildagi qattiq zilzila natijasida vayron bo'lganligi sababli uning aholisi hozirgi Namangan shahri hududiga ko'chib o'tgan. Vodiyning shimolida, Shimoliy Farg'ona kanali bilan Namangansoy kesishgan yerda, 450 metr balandlikda joylashgan[22]. Garchi hududning o'zi nisbatan keyingi davrlarda tashkil topgan bo'lsa-da, uning zamirida qadimiy sivilizatsiya va boy tarixiy-madaniy poydevor yotadi. Chunki Farg'ona vodiysi qadim-qadimdan o'zining qulay tabiiy-geografik sharoiti, sug'oriladigan yerlari hamda Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgani bilan shaharsozlik, dehqonchilik, hunarmandchilik va ma'naviy-madaniy hayotning yirik markazlaridan biri bo'lib kelgan. Bu kabi tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlarda o'z tasdiqini topgan dalillar Namangan hududining qadimiy vo'ha tarixiy jarayonlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Viloyatda joylashgan Olmos qishlog'ining tarixi milodiy IV-V asrlarga borib taqaladi. O'sha kezlarda Olmosda 800 atrofida qabila yashagan, asosiy mashg'ulotlari dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan, aholi o'sha kezlarda tog' atrofida, soy va buloqlar atrofida yashagan[23].

Namangan shahri nomi ilk bor o'rta asrlarga oid tarixiy xujjatlarda tilga olinadi. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining „Boburnoma“ (XVI asr) asarida Namangan qishlog'i haqida gapirib o'tgan. V.P.Nalivkinning so'zi („Qo'qon xonligining qisqacha tarixi“, Qozon, 1886) yozishicha, Namangan 1643-yilga mansub vaqf hujjatlarida uchraydi. XVIII asrda Namangan shahri Qo'qon xonligiga tobe bo'lgan. Biroq viloyatni boshqaruvchi bek qarorgohi sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolgan. U faqat shahar aholisigagina emas, balki shahar atrofida tumanlar aholisiga ham xizmat qiluvchi hunarmandchilik markazi bo'lgan. Dehqonlar Namangan bozorlarida ip va gazlamalar, mis idishlar, zargarlik buyumlari va mehnat qurollarini sotib olishgan. Shaharda me'morchilik sezilarli darajada taraqqiy etgan[22].

Namangan viloyatining dialektal guruhi tarkibi mazkur hududning ma'muriy-hududiy tuzilishini tashkil etuvchi 12 ta tuman – Davlatobod tumani, Chortoq tumani, Chust tumani, Kosonsoy tumani, Mingbuloq tumani, Namangan tumani, Norin tumani, Pop tumani, To'raqo'rg'on tumani, Uchqo'rg'on tumani, Uychi tumani va Yangiqo'rg'on tumanlari aholisining asosiy muloqot va aloqa vositasi bo'lgan shevalarni o'z ichiga oladi. Ushbu hududiy shevalar tizimi o'z navbatida qipchoq va qarluq lahjalarini, shuningdek, fors-tojik tillarining ta'siri hamda o'zaro qorishib ketish natijasida yuzaga kelgan aralash tipdagi shevalardan tarkib topgan bo'lib, viloyatning lisoniy qatlami nechog'lik boy va murakkab ekanini yaqqol namoyon etadi.

Namangan viloyati 1941-yil 6-martda SSSR Oliy Soveti Prezidentining farmoni bilan (bundan oldin uning hududi Farg'ona viloyati tarkibiga kirgan) O'zbekiston SSR tarkibida tashkil etilgan. 1960-yil 25-yanvarda Namangan viloyati tugatilib, uning hududi Andijon va Farg'ona viloyatlari (Namangan shahri – Andijon shahriga bevosita bo'ysunuvchi) tarkibiga kirgan. Viloyat 1967-yil 18-dekabrda tiklangan. Qadimda Farg'ona vodiysining shimoliy qismida, tog'oldi hududlarida joylashgan bu maskanda mahalliy aholi ehtiyoji uchun tuz qazib olinadigan konlar mavjud bo'lgan. Shaharning dastlabki aholi punkti sifatida shakllanishida ana shu tuz konlarining yaqinligi muhim iqtisodiy omil vazifasini o'tagan[23]. Tarixiy-etimologik manbalarda Namangan shahrining nomi ko'pincha qadimgi tuz konlari bilan bog'lansada, bugungi kunda hududda nafaqat amalda ishlaydigan tuz konlari, hatto o'sha davrdan qolgan kon qoldiqlari ham aslo mavjud emas. Shu boisdan ham mahalliy shevashunos olim Ibrohim O'rmonaliyevich Darvishov Namangan toponimining kelib chiqishiga boshqacha, ilmiy jihatdan asoslangan yangi yondashuvni ilgari suradi. Uning ilmiy talqiniga ko'ra, shaharning nomi „namak“ (tuz) va „kon“ so'zlariga aloqador emas. Olim bu toponimni forscha-tojikcha va turkiy tillar qatlamidagi „nov“ (yangi) hamda „makon“ (hudud, joy, maskan) so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan „novmakon“ – ya'ni „yangi yer“, „yangi makon“ yoki „yangi hudud“ ma'nolari bilan bog'laydi. Bu ilmiy qarash hududning tarixiy shakllanish jarayoni, geografik joylashuvi va aholi punkti vujudga kelish davridagi o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Xalqimizning o'ziga xos dunyoqarashi, turmush tarzi va til xususiyatlarida yangi o'zlashtirilgan, o'zlashtirilayotgan yoki qayta barpo etilayotgan hududlarga nisbatan „yangi“, „obod“ kabi ta'riflovchi so'zlarni qo'shib nomlash an'anasi qadimdan mavjud bo'lib, bu jarayon toponimikada keng tarqalgan qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Xalqimizning bu ijodiy yondashuvi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, uni yurtimizda so'nggi yillarda barpo etilib, qisqa fursatda gullab-yashnagan va keng quloch yozgan yangi tashkil topgan hududlar misolida

yaqqol ko' rishimiz mumkin. Namangan viloyatidagi Davlatobod, Yangi hayot, Yangi yo' l, Obod, Yangi asr, Yangiobod, Nurobod, Yangi tong, Elobod, Yangi zamin, Yangi shahar, Gulobod, Qo' riqobod, Mulkobod, Mehnatobod, Yangi Gulbog' , Xonobod, Dehqonobod, Xo' jaobod, Yangi Farg' ona, Naymanobod, Yangiyer, Yangichek, Yangiobod, Yangi Xo' jaobod, Yangi to' da, Baxriobod, Yangichak, Yangi Bog' ishamol, Yangibog' iston singari joy nomlari aynan shu xalqona so' z yasaliishi va tarixiy-lingvistik an'ananing yorqin namunasi sifatida namoyon bo' ladi. Bu kabi toponimlar nafaqat geografik obyektning nomini, balki uning yangilanish ruhini, obodligini va kelajakka bo' lgan yorqin intilishlarini ham o' zida mujassam etadi. Bugungi kunda Namangan viloyatida turli hajmdagi aholi punktlarini o' z ichiga olgan 788 ta mahalla va qishloqlar mavjud.

Namangan viloyatining maydoni 7,4 ming kvadrat kilometrni[24] tashkil etib, Farg' ona vodiysining katta qismini egallaydi. Biroq hududda aholining zichlik darajasi va sheva areali bo' yicha ko' rsatkichlar Andijon va Farg' ona viloyatlariga nisbatan pastroqdir. Bunga hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, xususan, uning janubida Markaziy Farg' ona cho' llari (Qoraqalpoq cho' li), shimolida esa qator tepaliklar, Chatqol hamda Qurama tog' larining tutashgani ma'lum darajada ta'sir ko' rsatgan. Viloyat hududining asosiy qismi Sirdaryoning o' ng sohilida, keng Farg' ona vodiysida joylashgan bo' lib, yer yuzasi asosan tekislikdan iborat.

Namangan viloyatining tashqi va ichki chegaralari o' ziga xos geografik joylashuvga ega bo' lib, uning shimol va shimoli-sharqiy qismi Chatqol tizmasi bo' ylab Qirg' iziston Respublikasining Jalolobod viloyati bilan tutashadi. Janub va janubi-sharqiy yo' nalishda Farg' ona vodiysi doirasida Andijon viloyatining Ulug' nor va Baliqchi, janubi-g' arbda esa Farg' ona viloyatining Buvayda, Uchko' prik, Dang' ara, shuningdek, Yozyovon va Beshariq kabi tumanlari bilan chegaradosh bo' lsa, g' arbiy tomonida Qurama tog' lari va Ohangaron vodiysi yo' nalishi orqali Toshkent viloyati hamda qo' shni Tojikiston Respublikasining Sug' d viloyati bilan tutashib ketadi[23].

Namangan viloyatining ma'muriy-hududiy tuzilishi va uning tumanlarining geografik joylashuvi o' ziga xos tabiiy-tarixiy omillar bilan chambarchas bog' liqdir. Viloyat tumanlari egallagan o' rni va relef xususiyatlariga ko' ra bir nechta asosiy zonalarga bo' lib o' rganiladi. Jumladan, viloyatning janubiy qismida Markaziy Farg' ona cho' llari va Sirdaryo atrofidagi hududlarni o' z ichiga olgan Pop, Mingbuloq, Chust (janubiy qismlari), To' raqo' rgo' on(janubiy qismlari), Namangan tumani, Norin hamda Uchqo' rg' on tumanlari o' rin olgan bo' lib, bu hududlar asosan tekislik landshafti, dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay yerlari bilan ajralib turadi. Shimoliy va shimoli-g' arbiy qismni Chatqol hamda Qurama tog' lari etaklarida joylashgan Pop, Chust, Kosonsoy, Yangiqo' rg' on va Chortoq tumanlari tashkil etib, bu maskanlar o' zining adirli reliefi, sersuv soylari, bog' dorchilik an'analari va tog' oldi iqlim sharoiti bilan ajralib turadi. Sharqiy qismida esa Norin daryosi havzasida Uychi va Uchqo' rg' on tumanlari joylashgan bo' lib, ular Andijon viloyati bilan chegaradosh hisoblanadi va qishloq xo' jaligida muhim o' rin tutadi. Viloyatning eng yirik maydoniga ega bo' lgan Pop tumani uning g' arbiy qismida joylashib, Toshkent viloyati va Tojikiston Respublikasi bilan bo' lgan muhim transport yo' laklarini o' z ichiga oladi. Shuningdek, viloyatning iqtisodiy-madaniy markazi hisoblangan To' raqo' rg' on tumani hamda Namangan shahrining markaziy qismlari (jumladan, Davlatobod, Yangi Namangan tumanlari) hududiy infratuzilmaning yetakchi yadrosini tashkil etadi.

Namangan viloyatining ma'muriy-hududiy tuzilishi va uning tumanlarining geografik joylashuvi o' ziga xos tabiiy-tarixiy omillar bilan chambarchas bog' liqdir. Viloyat tumanlari egallagan o' rni va relef xususiyatlariga ko' ra bir nechta asosiy zonalarga bo' lib o' rganiladi. Jumladan, viloyatning g' arbiy qismini egallagan Pop tumanida qadimgi qipchoq va qarluq lahjalari tutashuvi bilan bir qatorda tojik shevasi vakillari ham yashashi bu yerda ko' ptilli muhit shakllanganidan dalolat beradi. Shimoliy va shimoli-g' arbiy tog' oldi tumanlari bo' lgan Chust va Kosonsoyda qarluq lahjasining qadimiy qatlamlari ustunlik qilishi bilan birga, o' zбек shevalari bilan yonma-yon tojik tilining mahalliy shevalarida so' zlashuvchi aholi vakillari ham qadimdan zich yashab keladi. Shuningdek, shimoliy va shimoli-sharqiy tog' oldi tumanlari qatoriga kiruvchi Yangiqo' rg' on va Chortoqda ham qarluq lahjasining qadimiy qatlamlari saqlanib qolgan. Janubdagi Mingbuloq tumanida qipchoq lahjasi unsurlari sezilsa, sharqiy va shimoli-sharqiy qismdagi Norin hamda Uchqo' rg' on tumanlarida Farg' ona guruhi shevalari tarqalgan bo' lib, Andijon viloyati bilan bevosita chegaradosh bo' lgan bu hududlarda qo' shni viloyat lahjalari bilan yaqin o' tish zonalari kuzatiladi. Har bir ma'muriy hududning o' ziga xos tarixi va lahja xususiyatlari viloyat areal lingvistikasini o' rganishda muhim manba bo' lib xizmat qiladi. Masalan, Mingbuloq tumani Farg' ona vodiysining markazida joylashgan bo' lib, butun vodiyni bir shokosa deb tasavvur qilinsa, Markaziy Farg' ona shu kosaning tubi bo' lib, chor tarafdin oqava suvlar, yer osti suvlari qadimdan shu joyga oqib tushavergan. Hududning geografik joylashuvidan kelib chiqib, Mingbuloq deb nomlanishiga sabab, yer ostki-ustki boyliklari zahirasidan kelib chiqqan. Jumladan, hozirgi Dovduq qishlog' idagi neft zahiralari, Gurtepa qishlog' ida joylashgan "Hovuz mozor" va "Sho' rsuv" – "Sirli buloq"dagi shifobaxsh buloqlar, Qo' shqishloq va boshqa o' nlab qishloqdagi, jumladan, Baland Gurtepa, Uzuntepa, Mulkobod, Qo' g' aliko' l qishloqlaridagi buloqlar ma'danlarga boy suvli buloqlari, o' zining ming dardga davoligi bilan xarakterlanadi. 1992-yilda tumanning Dovduq qishlog' i xududidan neft boyligining otilib chiqishi va yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib, tumanga Mingbuloq nomi berilgan[21,57].

Namangan viloyati hududidan oqib o' tuvchi Sirdaryoning so' l qirg' og' ida, hozirgi To' raqo' rg' on tumani hududida qadimiy Axsikent shahri qoldiqlari o' rin olgan. Tarixiy manbalarga va O' zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Yahyo G' ulomovning 1960-yillardagi arxeologik tadqiqotlariga ko' ra, mazkur hududdan bronza davriga oid mehnat qurollari topilgan. Ushbu ilmiy dalillar Namangan viloyatining janubiy qismlarida qadim qadimdan, jumladan miloddan avvalgi mingyilliklarda ham o' troq aholi istiqomat qilganligi hamda hudud qadimiy sivilizatsiya o' choqlaridan biri bo' lganini yaqqol tasdiqlaydi. [3,124].

O' zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyandasi – Zahiriddin Muhammad Boburning jahonga mashhur “Boburnoma” asarida mazkur arealning gidrografik xususiyatlari, flora va fauna olami, iqlim sharoiti, shuningdek, mahalliy aholining kasb-korlari, turmush tarzi va moddiy madaniyatiga oid qimmatli ma'lumotlar aks etgan. Asarda jamiyat va tabiat o' rtasidagi o' zaro munosabatlar, davrning ijtimoiy-iqtisodiy manzarasi yaxlit tizim sifatida chuqur ilmiy-tarixiy asosda ochib berilgan

Boburnoma”da qayd etilgan mazkur fakt tadqiq etilayotgan arealning o' ziga xos tarixiy-ijtimoiy taraqqiyot bosqichlari va turmush tarzini yorqin ochib beruvchi muhim ilmiy-tarixiy manba bo' lib xizmat qiladi.

Sayhun suyining shimoli tarafidag' i qasabalar: biri Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiriddin shoirmi Asiriddin Axsikatiy derlar. Farg' onada. Andijondin so' ngra mundin ulug' roq qasaba yo' qtur. Andijondin g' arb sori to' qquz yig' och yuldur. Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib edi. Sayhun daryosi qo' rg' onining ostidin oqar. Qo' rg' oni baland jar ustida voqi' bo' lubtur... Mahalloti qo' rg' ondin bir shariiy yiroqroq tushubdur. “Deh kujovu darxton kujo” (Qishloq qayda-yu daraxtlar qayda) masalini g' olibo Axi uchun aytubdurlar. Qovuni yaxshi bo' lur. Bir nav qovundurkim, “Mir Temuriy” derlar, andoq qovun ma'lum emaskim olamda bo' lg' ay. Buxoro qovuni mashhurdir. Samarqandni olg' on mahalda Axsidin, Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum, Axi qovunining hech nisbati yo' q erdi.

Ovi qushi bisyor yaxshi bo' lur. Sayhun daryosining Axi tarafi dashttur. Oq kiyigi bisyor bo' lur. Andijon tarafi jangaldur (chakalakzor, qamishzor, cho'l). Bug' u-maral, qirg' ovul va tovushqoni ko' ptopilur. Asru semiz bo' lur [2,63]. Hududda qadimdan turkiy urug' lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o' lmas, katta o' lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag' on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka (Mingbuloq t.), beshsari (Pop t.), kenagas, to' da, qirchin, uyg' ur, kerayit, mo' g' ol, qashqar, qirg' iz, nug' ay, qoramurt kabi urug' larning istiqomat qilgani qishloq nomlarida, ya'ni etnotoponimlardan ham yaqqol ko' rinib turadi[18,24]. O' zbek xalqi va o'zbek milliy tilining shakllanishida ko' pgina etnik guruhlarining ishtiroki bor. O'zbek millati o'z etnik tarkibining serqirra va murakkabligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi. Bu hol o'zbek tilining ko' p shevali til bo' lishiga ham asos bo' lgan[14,3].

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarining rivojlanish darajasi va ko' lami ko' p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog' liq bo' ladi. Ma'lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o' zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma-yon yashaydigan hududlarda qizg' in kechadi[12,67]. Namangan viloyati sheva areali ham shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi. Shevalari arealining Pop, Chust, Kosonsoy, Namangan tumanlarida tojik tili bilan aralashuv qizg' in tus olgan bo' lsa, Yangiqo' rg' on, Chortoq, Uchqo' rg' on tumanlarining Qirg' iziston bilan chegaradosh hududlarida qirg' iz tili bilan munosabatlar ustunlik qiladi. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko' chib kelib, o' rnashib qolgan ko' plab turli etnos vakillarining[12,67] avlodlari ham istiqomat qiladilar. Bu kabi hududlar qadimdan aynan faol etnomuloqot maskani hisoblanadi.

Namangan viloyatining bugungi aholisi, asosan, o' zbeklardan iborat. Viloyat aholisining shakllanishida tarixan Toshkent, Qo' qon, Andijon, O' sh va eron tilli markazlardan kelib o' rnashgan aholi muhim o' rin tutadi.

O'zbek tarixchi olimlarimizning, xususan, professor U.Abdullayevning Farg' ona vodiysidagi etnoslararo jarayonlar haqidagi fikrlariga asosan, Namangan dialektal areali uch etnik qatlamning o'zaro birgalikdagi hayot tarzining, kundalik muloqot va aloqa-aralashuvining mahsuli – hosilasi sifatida quyidagi murakkab etnojaryonlar, aniqrog' i, etnolingvistik jarayonlar orqali[9,109] shakllangan:

1) etnik komponentlari uzoq etnogenetik assimilyatsiya (qorishuv) natijasida shakllangan eron tilli xalqlar bilan turkiy etnosli shahar va qishloq aholisining hududga siyosiy jarayonlar orqali ko' chirib kelinganligi. Ular qadimdan o' troq yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug' ullanib kelgan aholi vakillari, urug' -qabilalarga bo' linmagan o' troq xalqlar avlodlari. Rus tilidagi adabiyotlarda aholining bu qatlamiga nisbatan “sort” atamasi qo' llangan. (“Sort” atamasi Markaziy Osiyo mintaqasining bir qator hududlarida, xususan, Farg' ona vodiysida, Toshkent, Xorzam vohasida yashagan o' troq aholiga nisbatan ko' chmanchi va yarim ko' chmanchi xalqlar tomonidan berilgan nomdir[15,17]. Ayni damda ham sheva vakillari bir-birini sort va qorolpoq (qoraqalpoq) tarzida farqlaydi.

2) ilmiy adabiyotlarda “ilk qabilalar” deb ataluvchi aholi vakillari avlodlari. Ular Dashti Qipchoq o'zbeklari kirib kelguniga qadar ham Markaziy Osiyoning markaziy va turli hududlarida, jumladan, Farg' ona vodiysida yashab kelgan turk va turk-mo' g' ul qabilalarining avlodlari vakillari hisoblanadi. Ushbu etnik qatlamga mansub qarluq, yag' ma, chigil, ashpar, chog' rak, qovchin, jaloyir, barlos, nayman, xitoy, baxrin, tog' ay, arg' in, baliqchi qabilalari nisbatan ko' pchilikni tashkil qilgan[9,116]. XIX-XX asr boshlarida mazkur qabilalar umumiy bir nom, ya'ni “turk” etnonimi bilan atalgan.

3) keyingi davrlarda Farg'ona vodiysiga ko'chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari vakillari qipchoq va qoraqalpoq urug' lari, chunonchi, qirq (Mingbuloq tumani Qirqchek qishlog'i), chiyal (Mingbuloq tumani Katta Chayali, Kichik Chayali qishlog'i), qatog'on, saroy, qurama, olchin (Mingbuloq, Pop, Chust, To'raqo'rg'on, Namangan, Norin tumanidagi qishlog'lar), qozoq (Mingbuloq tumanidagi Qozoqovul, Qizilqum qishloqlari, Norin tumanidagi Qozoqovul qishlog'i), qorayontoq (Mingbuloq tumanidagi Qoryantoq qishlog'i), madyor – monjorlar (Mingbuloq tumanidagi Madyarovul qishlog'i), nayman (Mingbuloq, Norin, Pop, To'raqo'rg'on, Namangan tumanlaridagi Nayman qishlog'i), beshserka, beshsari (Mingbuloq tumanidagi Beshserka qishlog'i), kerayit (Kreyt mahalla qishlog'i, shuyit, uyurchi, momoxon, kenagas (Mingbuloq tumanidagi Momoxon qishlog'i, Uyurchi-Damko'1 qishlog'i, Qayrog' ochovul, Tolliovul, Oqqum qishloqlari va Norin, Pop tumanlaridagi shu nomli qishloqlar), jaloyir, bachqir (Mingbuloq tumanidagi Alami, Eshonto'pi qishloqlari). Namangan sheva areali aholisining shakllanishidagi uchinchi yirik etnik qatlam hisoblanadi, bu urug' qabilalarning tillari o'zaro ta'sir va o'tish, vibratsiya zonalarini hosil qilib, o'ziga xos alohida lisoniy xususiyatlarga ega sheva arealini barpo etgan.

O'zbek areal tilshunosligi vakili I.Darvishovning o'z tadqiqotlarida tarixchi olimlarning qaydlariga tayanib quyidagilarni yoritib bergan:

Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi XVIII asrda Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tganligi xususida ilmiy manbalarda qaydlar mavjud[7,31]. Ko'chib o'tgan qoraqalpoqlarning aksariyati vodiyning Sirdaryo va Qoradaryo qirg'oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo'qongacha bo'lgan hududlarda o'troqlasha borib, o'zlarining qator qishloqlarini barpo etgan.

Tarixchi olim S.S.Gubayeva ham Farg'ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpoq qishloqlarini ko'rsatib o'tadi. Xususan, Andijon viloyatida: Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, Sherqo'rg'on, Do'ngsaroy, Xo'ja-obod, Xavos, Bug'azi (Bobog'ozi); Namangan viloyatida: Gurteva, (Gurtepa), Bobog'ozi, Beshkapa, Chordara, (Chordona), Qoraqalpoq; Farg'ona viloyatida: Taqali, Qipchoq, Soybo'yi, Qoraqalpoq va boshqalar.

Garchi, vodiy qoraqalpoqlari Xorazm vohasida yashovchi qoraqalpoqlar kabi murakkab urug' -qabilaviy tuzilishga ega bo'lmisalar-da, har holda tadqiqotchilar vodiy hududidagi qoraqalpoqlar ham bir necha urug' lardan iborat ekanliklarini qayd etganlar. Xususan, Farg'ona qoraqalpoqlarini maxsus o'rgangan L.S.Tolstova vodiya mang'it, keneges, qipchoq, qo'ng' irot kabi qoraqalpoq urug' lari yashaganliklari, ular o'z o'rnida bir qancha mayda qavmlarga bo'linganliklarini ta'kidlaydi[5,27]. Masalan, olim tilga olgan shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyurchi, nayman, keneges, urug' larining vakillari hozirda ham Mingbuloq, Pop, To'raqo'rg'on, Namangan, Norin tumanlarida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o'z urug' lari nomi bilan ataladi.

Tarixchi olim U.Abdullayev o'z tadqiqotlarida 1909-yilda nashr etilgan "Farg'ona viloyati aholi joylari ro'yxati"da chuit (shuyit), uyurchi, ...kenegiz, nayman... kabi qoraqalpoq urug' larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko'rsatib o'tilganligini yozadi[12,67].

Til har bir etnosni boshqa etnoslardan ajratib turuvchi muhim va asosiy belgidir. Etnos nazariyasiga ko'ra ham til xalqni belgilab turuvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, til kishilarning asosiy muloqot vositasi sifatida ular o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni shakllantiruvchi, yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu aloqalar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

Ma'lumki, etnos shakllanishi jarayonida har bir etnosga xos til taraqqiy etib boradi. Muayyan bir etnos boshqa etnos bilan munosabatga kirishar ekan, avvalo, ushbu munosabatlar natijasi ularning tilida o'z ifodasini topadi[18,24].

Tadqiq etilayotgan Namangan sheva arealida Farg'ona vodiysi bilan bir qatorda Qozog'iston, Qirg'iziston, Qoraqalpog'iston va eroniy tilli hududlar bilan bog'liq qadimiy etnik qatlamlarga xos etnografik belgilar va til unsurlari saqlanib qolgan bo'lib, ular arealdagi sheva guruhlari va shoxobchalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

O'rganilayotgan dialektal areal – Namangan viloyatidagi til munosabatlari ilk migratsiya davrlaridanoq qardosh tillararo qorishuv – metizatsiya (turkiy tilning turli lahjalarida so'zlashuvchi urug' va qabilalararo) hamda gibrizatsiyalashuv (turkiy bo'lmagan etnoslar tillari o'rtasidagi chatishuv) jarayonlari orqali vujudga kelgan.

Turkiy va turkiy til vakillari o'rtasidagi kommunikatsiya aloqalari ilk o'rta asrlarda ham kengayib borganligini, bu davrda katta hududning bir qator areallarida aholi turkiy va so'g'd tillarida aloqa qilganlar. Mahmud Koshg'ariy XI asrdayoq sharqiy Turkiston janubidagi aholi manzillarida, shuningdek, Chuy va Talas vodiysidagi aholi turk va so'g'd tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo'lganlari haqida xabar beradi. Olim qaydlarida X-XI asrlarda sharqiy Turkistondagi Balasog'un shahrida aholi ham turkcha, ham so'g'dcha so'zlashganliklari hamda "Turkiy tillar devoni" da Balasog'un dagi so'g'diylar haqida "Buxoro va Samarqanddan ko'chib borgan so'g'doqlar Balasog'un d joylashib qolgan va turkiylashib ketgan", deya yozib qoldirgan[1,48].

Turli millat, urug' va qabilalarning chatishuvi hamda konsolidatsiyasidan tashkil topgan Namangan shevasida hozirgi kunda ham (Pop, Chust, Kosonsoy, To'raqo'rg'on, Namangan, Mingbuloq, Yangiqo'rg'on, Chortoq va Uchqo'rg'on tumanlarida) ikkitillilik – bilingvizm hodisasi kuzatiladi.

XIX – XX asr boshlarida Farg‘ ona vodiysi sheva areallarida o‘zbek-tojik, o‘zbek-qozoq, o‘zbek-qirg‘iz va o‘zbek-qoraqalpog‘ bilingvizm (ikki tillilik) hodisalari keng qamrovda kuzatiladi. Natijada ushbu ikki tillilikning tarqalish ko‘lami hududning o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda turlicha kechgan bo‘lib, bu ijtimoiy-lingvistik hodisa bevosita asrlar davomida shakllangan qo‘shni etnik muhit, hududiy yaqinlik va xo‘jalik-madaniy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq holda taraqqiy etgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytish mumkinki, Namangan shevasining shakllanishida etnolisoniy jarayonlar bosh omil bo‘lgan. Bugungi kunda ushbu muloqot vositasidan arealdagi 3 190 800 nafardan ortiq kishi o‘zaro muloqot qilishda foydalanmoqda.

O‘zbek shevalari sistemasida Namangan arealidagi shevalarining alohida o‘rni bor. Zero, mustaqil O‘zbekistonimizda fan va madaniyatning taraqqiyoti adabiy til mavqeyini kundan kunga oshirmoqdaki, natijada mahalliy til – shevalarning fonetik, leksik va grammatik tarkibida o‘zgarishlar, torayishlar sodir bo‘lmoqda. Shuning uchun dialekt va shevalarga xos lisoniy xususiyatlarni qayd qilish, barcha lingvistik tomonlarini chuqur tavsifiy-qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, mental tamoyillar asosida atroflicha o‘rganish, tadqiq qilish o‘zining uzoq tarixiga ega hozirgi zamon o‘zbek milliy va adabiy tili taraqqiyotini va shu til egasi bo‘lgan xalqlar tarixi, etnografiyasini, etnolingvistikasi va lingvomadaniyatini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ma‘lumotlar beradi. Til har qanday millatning jonli, tirik tarixidir[20,10].

Shevalarni o‘rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o‘z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi (G.Ostgov, K.Brutman), degan fikrni bildirgan olimlar juda ham haqlidirlar. Chunki shevashunos bevosita xalq orasida yurib, u bilan birga nafas olib, o‘z imkoniyati, iqtidori va kuch-qudratini ishga solib, ... xalq og‘zidan shevaga xos so‘zlarni yozib olib, unga sayqal berib, kelgusi avlodga qoldirishga harakat qiladi[17,112].

Jonli xalq tilini, jumladan, shevalarni har tomonlama tadqiq etish milliy tilning evolyutsion qonuniyatlarini, boshqa tillar bilan genetik yoki areal aloqalarini, shuningdek, ularni birlashtiruvchi universal va differensial jihatlarni yuzaga chiqarish orqali tilning ontologik tabiatini chuqur ochib berishga xizmat qiladi.

O‘zbek adabiy tili taraqqiyotida ichki omil sifatida e‘tirof etilgan xalq shevalarining lisoniy xususiyatlarini tadqiq etish adabiy tilning barcha sathlaridagi nazariy va amaliy qonuniyatlarini to‘laqonli ochib berishda muhim vazifani bajaradi. Shu bois, milliy til taraqqiyotida salmoqli o‘rin tutuvchi hududiy tizimlar qatorida Namangan shevasining mavqeini mental, lingvomadaniy va etnolisoniy aspektlarda o‘rganish til va sheva munosabatlariga doir asosli ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қошғарий М. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – Б. 486.
2. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев). – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960. – Б.63-64.
3. Ғуломов Я. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1960. – Б.124.
4. Винников В.Р. Фарғона водийсида халқлар ва этнографик гуруҳларнинг замонавий жойлашуви // СЭС. 1959. – Т. II. – С. 404-405.
5. Толстова Л.С. Фарғона водийси қорақалпоқлари. – Нукус: Қорақалпоқ давлат нашриёти, 1959. – С. 27-44.
6. Отамирзаева С. Ўзбек тили Наманган шеvasининг фонетик таркиби. – Тошкент, 1963. – 8 б.
7. Иногамов Ш.И. УзССР чегараларидаги Фарғона водийси аҳолиси этнографик таркибининг этник таркиби. Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Тошкент, 1955. – Б.31.
8. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шеvalари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8-9.
9. Шаниязов К. Ш. Ўзбек халқининг этник тарихи (Қипчоқ компоненти материаллари бўйича тарихий-этнографик тадқиқотлар). – Тошкент: Фан, 1974. – С. 109-116.
10. Губаева С.С. XIX-аср охири XX-аср бошларида Фарғона аҳолисининг этник таркиби. – Тошкент: Фан, 1983. – С. 71-74.
11. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. – 25 б.
12. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 10-67.
13. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 13.
14. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012. – Б.3.
15. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 17.
16. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.

17. Бердиалиев А., Мадвалиев А., Раҳмонқулов А. Таниқли шевashunos // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. №, 5. – Б. 112.
18. Дарвишов И. Жанубий-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг ареал тадқиқи: филол.фанлари фалс.д-ри (PhD) ...дисс.автореф. – Фарғона, 2018. – 24 б.
19. Дарвишов И. Ареал тилшуносик: жануби-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б.10.
20. Ashurboyev S. Areal lingvistika. Darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – B.3-8.
21. Usmonov M.M. O'zbek tilining Mingbuloq shevasi: monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 148 b.
22. Internet manbalari
23. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Namangan>
24. https://uz.wikipedia.org/wiki/Namangan_viloyati
25. <https://geografiya.uz/uzb-iqt-ijt-geografiyasi/960-namangan-viloyati.html>